

УДК 373.2 – 53.264.001: [37.016:161.2]

Н.В. Чередніченко

О.М. Карпенко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ТПМ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлюються теоретико-методологічні засади розвитку мовлення дітей із тяжкими порушеннями мовлення, розкриваються завдання, напрямки та прийоми роботи над словником на уроках української мови. Наголошується, що робота по формуванню та розвитку лексичної сторони мовлення є найважливішою складовою корекційної логопедичної роботи, органічною частиною уроків вимови, грамоти, читання та граматики.

Ключові слова: розвиток мовлення, мовленнєва діяльність, мовна освіта, лексична семантика, словникова робота.

В статті освещаются теоретико-методологические основы развития речи детей с тяжелыми нарушениями речи, раскрываются задачи, направления и приемы работы над словарем на уроках украинского языка. Подчеркивается, что работа по формированию и развитию лексической стороны речи является важной составляющей коррекционной логопедической работы, органической частью уроков произношения, грамоты, чтения и грамматики.

Ключевые слова: развитие речи, речевая деятельность, языковое образование, лексическая семантика, словарная работа.

Одним із провідних напрямків оволодіння мовою є розробка системи мовленнєвого розвитку учнів з ТПМ. Розвиток усного та писемного мовлення учнів повинен спиратись на взаємозв'язок та взаємообумовленість генезу мовленнєвої діяльності дітей, його немовленнєвої сфери, закономірностей цілісного розвитку особистості та формування у дитини основ наукового світогляду.

Поняття "розвиток мовлення" розглядається як процес якісних і кількісних змін у мовленні молодшого школяра із ЗНМ, що обумовлене розвитком його свідомості та різних форм мислення. Показником розвитку мовлення виступає цілий ряд характеристик. Так, рівень

розвитку зв'язного мовлення повинен, в першу чергу, відповідати комунікативним потребам особистості та емоційному спілкуванню.

З точки зору педагогіки та психолінгвістики "мовленнєвий розвиток" розглядається як більш широке поняття. Це процес становлення особистості дитини як носія мови. Мовленнєвий розвиток має на увазі і творче засвоєння рідної мови, оволодіння культурою мовлення і набуття індивідуальних мовленнєвих особливостей (точності, виразності, образності). Отже, процес розвитку мовлення є умовою і засобом цілісного розвитку особистості учня як суб'єкта спілкування, пізнання оточуючої дійсності, а також діяльності (О. О. Леонтєв, Т. Г. Рамзаєва).

Повноцінне засвоєння дітьми із ТПМ програмових вимог загальноосвітніх шкіл є можливим за умов *паралельної мовної освіти учнів та їхнього мовленнєвого розвитку* (корекції та компенсації недоліків у мовленні). При даному підході корекційного впливу зростає доля тих теоретичних знань та практичних умінь у сфері рідної мови, які засвоюють учні із мовленнєвими вадами.

Оптимізації навчально-корекційного впливу сприяють процеси інтеграції міждисциплінарних зв'язків предметів рідної мови та логопедичних занять, оновлення методологічної бази, підсилення ідей психологізації (урахування психологічного розвитку дитини) та гуманізації корекційного впливу. На традиційних та інноваційних уроках діти вивчають поглиблений зміст понять, термінів, засвоюють алгоритми рішень розумових або мовленнєвих задач. Робота над словом, реченням та зв'язним мовленням відбувається паралельно на спеціальних уроках з розвитку мовлення та логопедичних заняттях. Однак форма уроків та їх зміст можуть підкорятися відпрацюванню окремих умінь та навичок.

Мовленнєва діяльність дітей із системними мовленнєвими вадами формується у всіх її аспектах: у плані сприймання, породження та продукування усної та писемної форм мовлення. Відбувається її становлення та здійснення корекції смислового, мовного та рівня моторної реалізації зовнішнього висловлювання.

Пріоритетним напрямком логопедичного впливу є робота над мовним рівнем продукування мовлення як найбільш значущим для засвоєння дітьми всього циклу "рідної мови" у початковій школі.

Перший аспект оволодіння мовленнєвою діяльністю передбачає практичне оволодіння мовленням. Вже на початкових етапах корекційної роботи в процесі мовленнєвого спілкування діти вчать правильно будувати речення.

У словниковій роботі на перший план висувається *семантичний аспект*, бо лише свідоме володіння дитиною значенням слова (синонімічними, антонімічними, полісемічними відношеннями)

призводить дитину до свідомого вибору слів та словосполучень, а також їх точного використання під час побудови зв'язного висловлювання.

У процесі формування граматичної будови мови особливого значення надається *розумінню ролі синтаксису* у побудові тексту. З цією метою учні із ТПМ навчаються не лише будувати прості непоширені, поширені та складні речення. У них формуються уміння правильно узгоджувати та змінювати в них слова.

Основою свідомого висловлювання є становлення мовних узагальнень (звукових, морфологічних, лексичних, граматичних та синтаксичних).

Розвиток умінь і навичок монологічного мовлення передбачає розвиток таких якостей мовлення, як зв'язність і цілісність. Вони тісно пов'язані між собою, відповідають меті комунікації та характеризуються комунікативною спрямованістю, логікою викладення матеріалу, структурою і певною організацією мовних засобів. Зв'язність мовлення дітей із ТПМ може бути сформованою лише на основі уявлень про структуру висловлювання та її особливостей у кожному типі тексту, а також про способи внутрішніх текстових зв'язків.

Робота над розумінням особливих типів висловлювань має свою специфіку на кожному етапі логопедичного впливу. У мовленнєвому розвитку молодших школярів із ЗНМ відводиться велике місце елементам орфоєпії, риториці, словесності і мовленнєвій етиці. Діти вчаться уважно слухати співбесідника, приймати позицію того, хто говорить, приймати активну участь у діалозі, а також здійснювати монолог.

Робота над розвитком зв'язного мовлення включає вправи з удосконалення техніки мовлення. До таких вправ належать дихальні, артикуляційні та голосові.

Другий аспект оволодіння мовленнєвою діяльністю передбачає *усвідомлення закономірностей побудови та функціонування мови* з метою оволодіння писемним мовленням, зокрема граматико-орфографічними знаннями, уміннями та навичками. З цією метою проводиться робота над розвитком усіх когнітивних процесів, мисленнєвих операцій аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації, а також мовних узагальнень (фонематичних (звукових), морфологічних, лексичних, граматичних, синтаксичних) та мовленнєвих здібностей.

Високий рівень мовленнєвого та інтелектуального розвитку дітей забезпечується високим ступенем усвідомлення ними мовних закономірностей, сформованим умінням виділяти словоформи як мовні (сміслові) одиниці. На початкових етапах оволодіння писемним мовленням важливим компонентом та умовою його засвоєння є

сформованість **сенсорно-перцептивного** рівня сприймання мовлення, фонематичних узагальнень та звуко-буквеного аналізу та синтезу.

Під час планування логопедичної роботи необхідно враховувати зв'язок розвитку мовлення з іншими психічними функціями (сприйманням, увагою, пам'яттю, мисленням, цілеспрямованою поведінкою).

Навчання у першому класі є пропедевтичним для засвоєння учнями теоретичних знань, умінь та навичок. Велика робота з розвитку мовлення приділяється попередженню порушень писемного мовлення, дисграфічних та дизорфографічних помилок.

Формуванню та корекції словникового запасу належить провідне місце в системі навчання рідної мови учнів із ТПМ.

Завдання по формуванню словникового складу не повинні зводитись лише до оволодіння певною кількістю слів. Учні в процесі засвоєння лексики мають оволодіти системою лексичних понять, що, в свою чергу, має значно покращити їхній мовленнєвий та інтелектуальний рівень.

Засвоєння слова - це довготривалий процес, який відбувається за певними етапами. Так, володіння словом може відбуватися на рівні розуміння та активного вживання його в мовленні. Словом можна називати один предмет чи явище, узагальнююче поняття (узагальнююче значення слова) або групу понять (полісемічне значення слова). Як свідчать багаточисельні психологічні та психолінгвістичні дослідження (Л.С. Виготський, О.О. Леонт'єв, О.М. Шахнарович та ін.), процес засвоєння семантичного значення слова проходить складний шлях розвитку - від формування предметної співвіднесеності структури слова до засвоєння його змісту (семантики), і далі - узагальненого лексичного значення та словесного поняття.

Є.Ф. Соботович виділила такі рівні засвоєння слова:

1-й рівень - розуміння значення слова;

2-й - рівень активного вживання слова у мовленні, який передбачає:

- оволодіння предметною співвіднесеністю;
- засвоєння семантики слова;
- опанування узагальнюючим лексичним значенням слова;
- формування словесних понять.

1-й рівень - предметна співвіднесеність слів до певних предметів, дій, явищ, ознак починає формуватися у дитини вже в 10-11 міс. і продовжує удосконалюватися до 1,5-1,8 р. Первинне універсальне узагальнення відбувається на рівні емоційно забарвленого зразка.

2-й - рівень - засвоєння значень слів із контексту та речень, **без співвіднесення** з предметами, діями та якістьними формуються у дитини

від 3 років до 3 років і 7 міс. У цей період формується розуміння багатозначного значення окремих слів.

3-й рівень - засвоєння псевдопонять, тобто допонятійних узагальнень, які побудовані на образних зв'язках, формуються у дітей у віці 4-5 років. Дитина починає оволодівати синтаксичною синонімією, тобто здатна правильно пояснити зміст речень, у склад яких входять малознайомі слова.

4-рівень. У 6-7 років діти оволодівають **узагальнюючими значеннями** слів, що означають складні поняття та якості (добрий, злий, хитрий); почуття, переживання, стани (радість, чесність, хитрість). Діти об'єднують слова в смислові (тематичні) групи, логічні категорії (тварини, меблі, пори року року, дні тижня і т.д.), групують слова, пов'язані відношеннями семантичної схожості (групи слів, що означають житло, колір, форму, внутрішні якості). Поступово діти засвоюють словесні поняття, норми лексичної поєднувальності слів.

Оволодіння певним рівнем засвоєння слова вимагає від учителя правильного підбору завдань словникової роботи, з урахуванням етапу засвоєння значення того чи іншого слова.

Сформованість лексики молодшого школяра відображає кількісні і якісні рівні його пасивного та активного словника, готовність до засвоєння дітьми елементарних знань в галузі лексикології, а також сформованості мовних операцій (порівняння слів за звучанням та значенням).

В учнів підготовчих-перших класів відмічається бідність словника, переважає конкретна лексика. Багато слів вживаються неправильно або неточно (високий – довгий, великий). У словнику дітей мало слів із переносним значенням, узагальнюючих понять. Тому їхні зв'язні висловлювання маловиразні, у них відмічаються порушення єдності стилю, відсутність під час художнього опису слів з образним значенням, відсутність оцінно-емоційної лексики. В мовленні молодших школярів із ЗНМ спостерігається велика кількість вербальних парафазій, невиправданих повторень, аграматизмів, лексичних помилок, неточностей та недоречностей. Тому робота над словом складає органічну частину комплексного підходу в корекції мовлення учнів молодших класів.

Перед вчителем-логопедом постають такі **завдання**:

1) збагачувати і розвивати кількісний і якісний словниковий запас як шляхом накопичення нових слів та словоформ, так і завдяки розвитку в них уміння користуватись різними способами словозміни і словотворення;

2) формувати уявлення про слово як основну мовну одиницю;

3) здійснювати актуалізацію словника;

4) навчати дітей точному вживанню слів у мовленні;

5) уточнити значення знайомих слів у єдності їх лексичного, дериваційного та граматичного значень;

6) розвивати лексичну системність з урахуванням словникового запасу, що є в учнів (здійснювати групування слів за тематичною єдністю);

7) розширювати і закріплювати зв'язки між словами;

8) надати дітям елементарних теоретичних відомостей зі стилістики і лексикології;

9) розвивати "чуття мови", бажання говорити яскраво, образно, відповідно до комунікативної ситуації;

10) відбирати і використовувати лексичні засоби з урахуванням жанру і стилю висловлювання.

Збагачення словникового запасу засновується на розвитку пізнавальної сфери дитини в цілому, вивченні предметів і явищ оточуючої дійсності, умінні спостерігати і аналізувати їх, встановлювати взаємозв'язки і взаємовідношення і узагальнювати знання про них.

Формування і вдосконалення мисленнєвих операцій і мовних здібностей дозволяють свідомо на теоретичному рівні виховувати інтерес до мовних явищ.

На початкових уроках увага приділяється конкретному значенню слова. Тісний зв'язок встановлюється між словом і предметом, словом і дією, словом і ознакою. Дітям пропонуються завдання, під час виконання яких потрібно співвіднести слово із зображенням предметних малюнків та назвати їх.

В подальшому робота проводиться над **понятійним компонентом** слова – слово означає певне поняття. На основі операцій систематизації і класифікації діти вчаться називати групу слів, що означають одне поняття, одним словом (наприклад, меблі), а також проводити класифікацію предметів та явищ.

Уточнюється значення слів, проводиться диференціація родовидових понять, виділяються як узагальнюючі групу предметів слова, так і слова, що входять до їхнього складу.

Уточнення значення слів допомагає включити дану словоформу в певну лексичну систему і сформувати **семантичне поле** (за різними лексико-семантичними та класифікуючими ознаками). Важливу роль в цьому напрямку відіграє чіткість і системність тематичного планування. На уроках діти вчаться виділяти і встановлювати родовидові відношення, відношення за принципом частина і ціле; за схожістю та протилежністю значень. Таким чином, стає можливим вводити нові синоніми і антоніми в мовлення дитини, а також правильно їх використовувати.

Підбір синонімів і антонімів сприяє формуванню парадигматичних відношень. В подальшому дані уміння дозволять учням встановлювати синтагматичні відношення між словами в словосполученнях і реченнях.

Знання ж денотативного та структурного компонента лексичного значення слів допоможе дітям пояснити їхнє значення.

Основними напрямками роботи по збагаченню та розвитку лексики є такі:

1. Розвиток обсягу та якості номінативного словника. При цьому пропонуються завдання, спрямовані на актуалізацію словника, що є у дитини, а також на знайомство з новими словоформами, виділення спільних і відмінних ознак в серії зображених предметів. Наприклад, що спільне між сорочкою та футболкою. При цьому слова узагальнюються за одним поняттям (гарячий чай - холодний чай), розвивається навичка і подвійного узагальнення (сире (вологе) повітря - сирий (непропечений) хліб.

2. Формування умінь називати дію за пред'явленим предметом або зображенням (машина їде) або явищем природи (річка тече).

3. Розвиток уміння підбирати якісні ознаки до слів, що означають предмети. При цьому дітям пропонуються конкретні запитання (шафа яка? Помідор який?). Вживаються якісні, відносні та присвійні прикметники.

4. Розвиток уміння підбирати слова-антоніми: відбір антонімів серед слів; закінчення речення словом-антонімом; підбір антонімів до багатозначних слів; знаходження антонімів у віршах та текстах, а також підбір синонімічних груп антонімів.

5. Розвиток уміння відбирати слова – синоніми: відбір синонімів із ряду слів; знаходження синонімів у текстах; групування синонімів за змістом або за ступенем збільшення або зменшення однієї з ознак; диференціація синонімів і антонімів; підбір синонімів до слів.

6. Виділення слів - омонімів в тексті, пояснення їх значень слів, підбір до кожного з омонімів синонімів та антонімів.

7. Розвиток умінь пізнавати та пояснювати значення слів під час виконання таких завдань: пізнавати слова за описом (слова-іменники); виділення іменників серед інших частин мови; узагальнення дії одним словом; пояснення значення дієслів. Поруч із цим діти вчать описувати предмети та виділяти його ознаки, характеризувати за даними ознаками, співвідносити назви якості ознак із їх лексичним значенням.

8. Робота над багатозначними словами, розвиток уміння виділяти та пояснювати переносне значення слів, словосполучень, речень. Пояснення значень слова у словосполученні та реченні, образних

висловлювань. Учні навчаються знаходити та пояснювати значення стійких зворотів, прислів'їв, приказок, фразеологізмів.

Збагачення лексики відбувається також шляхом засвоєння слів, які включені у різні словосполучення та речення, а також виражають певну синтаксичну роль в реченні.

Вивчаючи різні способи словотворення, діти на практичному рівні вчаться порівнювати слова за значенням та виділяти в них спільні та відмінні морфеми. З метою формування морфологічного (дериваційного) компонента мовленнєвої діяльності розвиваються такі уміння (за Р. І. Лалаєвою):

- 1) виділяти спільне лексичне значення слів і підбирати споріднені слова;
- 2) визначати спільні словотворчі афікси в словах із різним лексичним значенням (хлопчик, стільчик, олівчик);
- 3) визначати значення словотворчих афіксів (наближення – приїхав, прибіг, приповз; цукорниця, салатниця, цукерниця - вмістилище),
- 4) співвідносити значення і звучання морфем (кореней слів);
- 5) диференціювати словотворчі афікси за значенням і звучанням;
- 6) систематизувати слова на основі спільності морфем;
- 7) конструювати слова на основі продуктивних моделей словотворення.

Формування умінь і навичок словотворення передбачає:

- 1) уточнення лексичного значення похідного слова; уточнення лексичного значення твірного слова.
- 2) співставлення твірного і похідного слів;
- 3) виділення спільних та відмінних елементів у них;
- 4) уточнення узагальненого значення некореневих морфем (лісочок, струмочок);
- 5) співставлення споріднених слів з однаковими коренями та різними некореневими морфемами.

Учні в цей період на уроках з розвитку мовлення знайомляться з багатозначністю окремих префіксів. Утворення ж нових слів за допомогою суфіксів передбачає формування у дітей умінь відчувати спільну ознаку, яка виражається даними суфіксами.

Дітей вчать диференціювати форми слів на основі сукупності їх граматичних значень і відрізнити форми одного і того ж слова від споріднених слів.

Велика увага на уроках розвитку мовлення приділяється спеціальній роботі по засвоєнню предикативної лексики (зокрема, дієслів), оскільки саме дієслово відіграє провідну роль в утворенні словосполучень та речень.

Починаючи з 1-ого класу, діти починають засвоювати слова ввічливості, знайомляться з їх походженням, вчаться використовувати їх у мовленні, вчаться працювати із тлумачним, орфоепічним та іншими словниками. Таким чином, лексичні вправи на уроках з розвитку мовлення займають особливе місце. Вони сприяють засвоєнню закономірностей мови і є частиною практичної мовленнєвої діяльності. При цьому діти вчаться спостерігати, аналізувати лексичну будову мови та закріплюють точне вживання словоформ у власному мовленні.

В підготовчому та 1-ому класі дітям повідомляють лише елементарні теоретичні відомості з лексики на цікавому та доступному мовному матеріалі віршів, скоромовок, казок, загадок. Під час розкриття лексичних понять звертається увага на виділення їх суттєвих та несуттєвих ознак, а також на попередження вироблення "хибних асоціацій", що призводить до змішування понять.

Під час знайомства з багатозначними словами учні засвоюють такі основні ознаки: 1) багатозначні слова мають більше 1-го лексичного значення; 2) різні значення одного слова зберігають деяку спільність.

Дані ознаки допомагають відрізнити багатозначні слова від слів-омонімів під час проведення тренувальних вправ: знаходження багатозначних слів у тексті (ніс), пояснення їх значення та з'ясування схожості лексичного значення у контексті (ніс у людини, тварини, корабля), підбір малюнка до даного слова. З'ясувати схожість значень допомагають питання: на що схожі? Чим схожі ці предмети? Широко використовується **прийом ілюстрації**, який допомагає дитині спостерігати за значенням багатозначних слів у художніх текстах, редагувати та складати речення, тексти з образними словами та стійкими словосполученнями.

Таким чином, робота на словником носить практичну спрямованість. На уроках діти відбирають, систематизують та записують слова в тематичні словнички відповідно до лексичної теми уроку.

Досить широко на уроках використовуються наочно-ілюстративний та роздатковий матеріали. Вчитель на уроках **демонструє** предмети та дії; що можна виконувати з цим предметом. Засвоєння слів з абстрактним значенням супроводжується використанням словесних та наочних засобів навчання (**розповідями, інсценуваннями, описом, аналізом морфологічної структури слів** та іншими **прийомами**).

Постановка до слів граматичних питань та диференціація їх на практичному рівні від лексичних сприяє засвоєнню граматичного значення слів та граматико-синтаксичному оформленню зв'язків у словосполученні та реченні. Однак, центральною ланкою в роботі над

словником є ознайомлення дітей із функціональними стилями мови в різних умовах мовного спілкування. В українській мові виділяють такі основні **стилі**: розмовний, художній, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний. Вони відрізняються один від одного метою висловлювання, сферою вживання, лексичною та синтаксичною особливостями та іншими критеріями. У молодших класах переважно вивчають особливості художнього стилю.

Таким чином, робота по формуванню та розвитку лексичної сторони мовлення займає одне із провідних розділів корекційної роботи на уроках розвитку мовлення, а також є органічною частиною всіх інших уроків з української мови (вимови, грамоти, читання та граматики).

Список використаних джерел

1. Богуш А.М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. – К.: Видавничий дім "Слово", 2004. – 346 с.
2. Грибань Г. Психологічні передумови оволодіння лексичною семантикою молодшими школярами із ТПМ // Теорія та практика сучасної логопедії: Зб. наукових праць: Вип. 4. – К.: Актуальна освіта, 2007. – С. 24 -30.
3. Мисаренко Г.Г. Методика обучения младших школьников русскому языку с коррекционно-развивающими технологиями. – М: Академия, 2004. – 234 с.
4. Прищепова И.В. Речевое развитие младших школьников. – СПб.: Речь, 2005. – 236 с.
5. Соботович Є.Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку // Теорія та практика сучасної логопедії: Зб. наукових праць: Вип.1. – К.: Актуальна освіта, 2007. – С. 48-52.

The article highlights the theoretical and methodological foundations of speech development of children with severe speech disorders, disclosed tasks, trends and techniques of the dictionary for Ukrainian language lessons. It is stressed that the work on formation and development of the lexical side of speech is an essential component of corrective speech therapy work, an integral part of lessons pronunciation, literacy, reading and grammar.

Keywords: *language development, speech activity, language education, lexical semantics, lexical work.*

Отримано 23.2.2012